Fabricage van verschillen

Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)

Gertjan de Groot
Amsterdam: Aksant, 2001
585 blz., € 27,50

Het boek *Fabricage van verschillen* handelt over het ontstaan, de stabiliteit en de verandering van het verschijnsel seksesegregatie in het industriële arbeidsproces in Nederland tussen 1850-1940. Tijdens de industrialisering werd op grote schaal gemechaniseerd. De gekozen periode maakt het daarom mogelijk uitgebreid de gevolgen van technologische verandering te bestuderen voor seksesegregatie. Het boek heeft een tweeledig doel hoewel de auteur dat niet als zodanig benoemt. Enerzijds staat een historische vraagstelling centraal naar de periode van industrialisering. Op welke manier kreeg seksesegregatie vorm in fabrieksarbeid? Wat was mannen- en vrouwenwerk? Anderzijds staat een analytische vraag centraal naar de factoren die seksesegregatie veroorzaken en in stand houden, dan wel doen veranderen, en naar de effecten van seksesegregatie op bijvoorbeeld lonen.

Hoewel het boek zeer lezenswaardig is met prachtige historische verhalen, is het ook een schoolvoorbeeld van het probleem van sociale theorievorming op basis van historisch casusmateriaal. Het historische verhaal is indrukwekkend door de eenvoud waarmee het wordt gepresenteerd. Het arbeidsproces in bedrijfstakken en individuele bedrijven staat centraal. Het boek beschrijft de seksesegregatie vóór de mechanisering van de arbeidsprocessen, de gevolgen van de mechanisering voor de arbeidsprocessen en de manier waarop seksesegregatie opnieuw vorm krijgt na de mechanisering. Gender wordt in dit boek gedefinieerd in termen van geconstrueerde polariteiten tussen mannen en vrouwen. Mannen- en vrouwenwerk werden in het productieproces ten opzichte van elkaar gedefinieerd. Ze kunnen derhalve alleen in hun onderlinge verhouding worden begrepen. Een uitkomst van de historische beschrijving van sekseverschillen is dat geen objectieve basis bestond voor seksesegregatie in de periode 1850-1940. Zo moesten vrouwen bij de aarde-

werkfabriek de Sphinx sjouwen met cassettes tot 30 kilo. Zwaar werk zou je zeggen, maar het stond niet als zodanig te boek. De kwalificatie van 'fysiek zwaar' ten opzichte van 'fysiek licht' bleek in elke situatie opnieuw ten opzichte van elkaar te zijn gedefinieerd. Hetzelfde kan gezegd worden van de polariteiten 'geschoold' en 'ongeschoold', en 'biologische' versus 'aangeleerde' vaardigheden. De uitkomst lijkt te zijn dat in vrijwel alle arbeidsprocessen seksesegregatie ontstaat op zo'n manier dat vrouwen minder loopbaanmogelijkheden hebben en minder verdienen. Seksesegregatie bleek bovendien opmerkelijk stabiel te zijn.

Het slothoofdstuk presenteert een 'verklaringsmodel' voor seksesegregatie. In de onderzochte periode ontstond fabrieksarbeid uit gezinsarbeid. Soms bleven deze twee vormen van arbeid naast elkaar bestaan, zoals in het geval van de wolindustrie in Tilburg. De idee is dat seksesegregatie in fabrieken vaak een voortzetting was van de seksesegregatie ten tijde van de periode van gezinsarbeid. Fabrieksprocessen werden in sommige gevallen geheel uit het buitenland geïmporteerd. In dat geval werd de seksesegregatie mee-geïmporteerd. De aard van de seksesegregatie – wie deed welke functies – was derhalve afhankelijk óf van de seksesegregatie tijdens de periode van de gezinsarbeid, óf van de heersende seksesegregatie in het buitenland.

De geïnstitutionaliseerde seksesegregatie werd vervolgens gelegitimeerd door de bovengenoemde gepolariseerde kwalificaties. Een voorbeeld: hoewel papier sorteren veel ervaring vereiste en dus als 'aangeleerd' kon worden aangeduid, stelde de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek dat het sorteren van papier typisch vrouwenwerk was omdat het een goed oog en vingervlugheid vereiste; overeenkomstig de veronderstelde biologische eigenschappen van vrouwen. Seksesegregatie in het industriële proces kreeg de vorm van functiesegregatie en daaraan gekoppelde beloningsverschillen. In het enkele geval dat mannen en vrouwen hetzelfde werk deden, bleken de beloningsverschillen zeer gering. Maar functiesegregatie heeft een kenmerkende structuur. Vrouwen deden het arbeidsintensieve en mannen het kapitaalintensieve werk. Vrouwen deden het decentrale werk (bijvoorbeeld inpakken) en mannen centrale functies (bijvoorbeeld weven) in het productieproces. En vrouwen deden de hulpfuncties en mannen de hoofdfuncties. De functiesegregatie en het ontslagbeleid van ondernemers bepaalden ten slotte de leeftijdsopbouw en loopbaanmogelijkheden van mannelijke en vrouwelijke arbeiders alsmede het aandeel gehuwde vrouwen.
Het historische verhaal dat het boek vertelt, is beter geslaagd dan het analytische. De arbeidsprocessen worden echt tot leven gebracht en oude functies worden aan de vergetelheid onttrokken. De foto's illustreren deze verhalen. Maar de historische verhalen blijven in de afzonderlijke hoofdstukken opgeborgen. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting die echter weinig informatief is, wat ook blijkt uit de nietszeggende titel 'samenvatting'. Ze zijn als een schil van een vrucht die de rijke binnenkant verhult en omsluit. Het is alsof de auteur eigenlijk na elke nieuwe – op zichzelf goed vertelde – casus niet goed wist wat die casus oplevert in het beantwoorden van de onderzoeksvragen. En de wijze waarop uiteindelijk al die samenvattingen samenkomen in het verklaringsmodel uit het slothoofdstuk, roept vragen op.

In vele historische verhalen komt de rol van de lokale arbeidsmarkt aan bod. In het verklaringsmodel speelt de dynamiek van de lokale arbeidsmarkt echter geen rol. En dat terwijl deze in de 'historische' samenvatting wel gebruikt wordt als verklaring waarom bijvoorbeeld in Zweden wel en in Nederland geen vrouwen als vormsters en graveersters werden aangesteld. Ook bracht het ontbreken van mannelijke arbeidskrachten in Utrecht sigarenfabrikant Peletier in Utrecht er rond 1860 toe vrouwen op te leiden tot sigarenmakers, de hoogst mogelijke functie. De vrouwen werden hier wel ruimtelijk gescheiden van de mannen. Verder wordt de vraag naar arbeid bij een snelle groei van het bedrijf aangevoerd als hoofdreden waarom bijvoorbeeld in Enschede en Hengelo wel,

maar in Tilburg geen gehuwde arbeidsters werkten.

De auteur zegt in de inleiding dat lokale argumentaties voor seksesegregatie weliswaar de status kregen van universele waarheden, maar dat ze desalniettemin toch lokaal blijken te zijn in het comparatieve perspectief. Met andere woorden: verschil wordt overal gemaakt, maar de aard van het verschil is lokaal. De legitimatie van het verschil is willekeurig, maar deze grijpt wel altijd terug op dezelfde polariteiten. Dit vormt echter geen antwoord op de fundamentele vraag naar het maken van verschil als zodanig. Hoe dan ook, het blijkt dat de vrouwenparticipatie structureel lager is dan die van mannen – hoewel die lokaal varieert en in Nederland veel lager is dan in andere Westerse landen. En hoewel de argumentaties lokaal zijn, blijkt uit het verklaringsmodel dat de aard van de seksesegregatie structureel was, want vrouwen vervulden bijvoorbeeld geen centrale functies in het arbeidsproces.

Kortom: hoewel de sociale constructie van het verschil zeer mooi wordt beschreven, ontbreekt een theorie over structurele dynamiek van lagere arbeidsparticipatie en ander type functies. Janneke Plantenga bijvoorbeeld beschrijft in *Een afwijkend patroon* (1993) hoe in de wolindustrie de culturele rol van de katholieke geestelijkheid – waarbij de lokale geestelijkheid en de grote ondernemers vaak familie waren – doorslaggevend was voor de lage arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen. De Groot wijst dit nadrukkelijk maar zonder discussie af. Plantenga maakt daarmee niet alleen de katholieke ideologie in Tilburg zeer aannemelijk maar ook de sociologische werking ervan. De Groot lijkt juist te willen betogen dat economische factoren uiteindelijk seksesegregatie bepalen hoewel dat niet in zijn verklaringsmodel wordt geëxpliciteerd; die economische factoren komen immers alleen in de historische hoofdstukken als lokale omstandigheden naar voren. Hij wijst theorieën af die patriarchale werkgeversstrategieën aanvoeren en lijkt zodoende te willen betogen dat economische factoren uiteindelijk seksesegregatie bepalen, maar zonder dit mechanisme zelf verder uiteen te rafelen. Mijns inziens had hij de these van Plantenga ook niet zomaar mogen afwijzen. De auteur maakt zich er zo wel heel gemakkelijk van af.

De vraag blijft echter of onduidelijk werkende patriarchale verhoudingen de enig mogelijke sleutel vormen tot een structurele verklaring van seksesegregatie. Zou het niet zo kunnen zijn dat de ideologie dominant was, tenzij vrouwenarbeid gedoogd moest worden vanwege de snelle groei van het bedrijf of te lage gezinsinkomens? Het feit dat seksesegregatie maar zo moeilijk wordt doorbroken, komt volgens mij niet door de lokale sociale constructies, maar door de structurele dynamiek. Zoals ook de auteur opmerkt, kunnen die lokale constructies immers gemakkelijk worden aangevallen vanwege het ontbreken van een objectieve basis daarvoor.

Ten slotte een opmerking over de wijze waarop techniekontwikkeling wordt geproblematiseerd. Mechanisering is in dit boek een volledig neutraal en exogeen proces: techniek komt bedrijven binnen. Weefgetouwen werden alleen door mannen bediend, volgens de auteur, maar in hoeverre waren deze weefgetouwen zodanig ontworpen dat mannen ze ook beter konden bedienen? Dit boek beschrijft de machines te veel als een black box om daar voorbeelden van te kunnen vinden, maar het is interessant om te onderzoeken of machines bijvoorbeeld 'zwaarder' werden afgesteld dan noodzakelijk met het oog op mannenwerk. In haar boek *Automatisering en vrouwenarbeid* (1989) heeft Kea Tijdens mooie maar schrijnende voorbeelden gegeven van automatisering bij banken in de jaren zeventig en tachtig. Routinematige taken, waarvan men verwachtte dat ze geautomatiseerd zouden worden, werden alvast ondergebracht in aparte afdelingen, waar vrouwen voor werden geworven. Mechanisering was waarschijnlijk evenmin als automatisering een sekseneutraal proces.

Adrienne van den Bogaard